

»Frihedskæmperbilleder« – et essay om historisk billeddannelse

John T. Lauridsen

Fortid og Nutid juli 1995, s. 128–147

I dette essay søger John T. Lauridsen at lodde de skiftende stemninger og (selv)opfattelser, der gennem de forløbne halvtreds år har præget frembringelsen og udvalget af billedlige gengivelser af frihedskæmperne som mennesker og som symboler.

John T. Lauridsen, f. 1951, dr. phil., forskningschef ved Det kongelige Bibliotek. Har skrevet bl.a. »Det autoritære regime i Østrig 1933–1938«, i Karl Christian Lammers (red.): *Magt og masser*, 1985, s. 153–219; *Marselis-konsortiet. En studie over forholdet mellem handelskapital og kongemagt i 1600-tallets Danmark*, 1987 (disp.); *Klatteup – Et arbejderkvarter i Esbjerg 1890–1990*, 1992; *De danske nazister 1930–45. En forskningsoversigt*, 1995.

Det var dem!

... overalt var der mennesker, som sang og løb og gik og sprang og omfavnede hinanden, der stod mennesker på sporvognene, oppe på taget, bålene flammede, mørklægningspapir krøb som slanger og slog i den pludselige blæst, en lastbil krydsede gaden og standsede et øjeblik, og oppe på ladet stod fire mænd i lange frakker og stålhjelme som store kar og havde maskinpistoler i hænderne og et bind på armen, det var dem!, hvor havde de været, hvorfor var de der pludselig nu? Hvor kom de fra, videre, videre

...

Klaus Rifbjerg: *Drengene*, 1977, s. 116.

Næppe nogen anden enkeltperiode i Danmarks nyere historie har efterfølgende udløst et sådant væld af bøger og tidsskriftsartikler som den tyske besættelse 1940–1945. Der var i det befriede Danmark et stort marked for både værker og enkeltpublikationer, mest om modstandsbevægelsen. Der blev blandt meget andet produceret frihedskæmperbilleder. Kravet om en synliggørelse af kampens helte blev følt af både massemediernes redaktører og forlæggerne.

Derfor blev der fremstillet »frihedskæmperbilleder«, billeder som siden gled ind i Danmarkshistorien, skolebøgerne og måske især i vor almindelige forestilling om tiden. I dette essay vil jeg fiksere nogle af disse frihedskæmperbilleder, sætte dem op mod både den forudgående besættelsestid og den efterfølgende lange efterkrigstid, følge faser i billeddannelsen, hvordan nye billeder kom til, afdække nogle af de behov, de indfriede, og de praktiske problemer, billedmagerne stod overfor. Billederne er der ikke bare, heller ikke når det gælder samtidshistorien. De skal blive til.¹

Klaus Rifbjerg kredser flere gange i sit forfatterskab om mødet med frihedskæmperne i majdagene 1945. Det var de hidtil usynlige og ukendte helte, der pludseligt blev til rigtige mennesker. Indtrykket var stærkt og varigt. En intens oplevelse, han må bruge mange og stærke ord for at videregive: åndeløst, hjertestandsende, et slag i hjertekulen var det for første gang at se danske frihedskæmpere – en lastbilfuld på hjørnet af Amagerbrogade og Tingvej.² Jeg hører selv som årgang 1951 til en af de generationer efter 1945, for hvem intet

omkring besættelsestiden og frihedskampen er selvoplevet, men hvor alt har skullet og stadig skal ske gennem billed- og bevidsthedsdannelse. Tillige hører jeg til en generation, for hvem frihedskampen ikke er en hellig ko. Nok var den antinazistiske modstandskamp et ubetinget gode, men det hindrer ikke bl.a. en kritisk distance til en del af de frihedskæmperbilleder, min generation er blevet præsenteret for.

Talrige samtaler med tidligere modstandsfolk – senest min tidligere kollega, førstebibliotekar Mogens Weitemeyer – har overbevist mig om, at det er svært at yde deres indsats retfærdighed. Når alle kendsgerningerne ligger nogenlunde klart, får jeg at vide, at den helt særlige stemning, de virkede under, kan jeg alligevel aldrig sætte mig ind i. Det er givetvis rigtigt, og påpejningen af den begrænsning skal hermed være videregivet læseren af det følgende.

Under kampen – »førbilleder«

Modstandskampen krævede fra den spædeste start diskretion, hemmelighed og frem for alt anonymitet. Ikke alene måtte de danske myndigheder og offentligheden ikke kende de involveredes identitet, det var også en fordel, hvis modstandsfolkene heller ikke indbyrdes kendte hinandens virkelige navne. Betydningen af »security« blev klar for alle, for nogle først da det var for sent. Myndighederne søgte til 29. august 1943 at få anonymiteten brudt. Befolkningen blev opfordret til at melde de personer, som bød samarbejdspolitikken trods og forstyrrede natteroen med skjult fremstillede tryksager og brag. At sætte sig op mod landets regering og dets politik er en alvorlig forbrydelse.

Det første kendte kriminelle ansigt var folketingsmand, formand for Danmarks kommunistiske Parti, Aksel Lar-

sens. Han udfordrede tilmed autoriteterne ved at stå åbent frem i en af de mest berømte ulovlige publikationer under besættelsen overhovedet, *Danske Toner*, da den lovgivende magt lige havde forbudt hans politiske virksomhed på et tvivlsomt retligt grundlag. Det gjorde næppe større indtryk på den brede offentlighed, manden var kommunistisk partiformand og havde allerede dermed sat sig selv udenfor, men der var dog kommet et ansigt på modstandskampen. Aksel Larsen blev nemlig eftersøgt, da det ikke lykkedes at hitte ham ved arrestationen af adskillige hundrede kommunistiske partimedlemmer i sommeren 1941.³ Blandt de flere, der snart efter gav ansigt til modstandskampen, var professor Mogens Fog og redaktør Ole Kiilerich. Fog skrev sig med et par breve til sine landsmænd ind i modstandsbevægelsens og Danmarks historie med ét slag i december 1942, da han ville forklare, hvorfor han var gået under jorden for at bekæmpe samarbejdspolitikken. Han og endnu mere Kiilerich var personligheder, som offentligheden kunne kende og genkende. Det var begge samfundsborgere, som man ikke skulle have forventet sig noget sådant af. Udtrykt på en anden måde: Pæne mennesker. Prisen på Fogs og Kiilerichs personer satte det danske politi til 5.000 kr. for hver. Det var rigtigt mange penge dengang, mere end årslønnen for en ufaglært arbejder. Aviserne bragte med en enkelt undtagelse en efterlysning af dem med udførligt signalement og portræt den 2. februar 1943.⁴ Disse portrætter er rigtige frihedskæmperbilleder, og dog er de næsten ikke blevet brugt som det (ill. 1).

Modstandskampen kaldte ulige flere hidtil anonyme mennesker til ulovligt arbejde. Dem fik befolkningen kun lejlighedsvis et ansigt på, når politiet fik held til at afdække de ulovligt arbejdedes identitet og kunne udsende efterlysninger med både fotos og navne. Et eksempel: Fra Faxe Kalkbrud var der

Arrestationerne for illegal Virksomhed

Fortsat fra Side 1.
Myndigheder, tilstaaet at have deltaget i Drøftelser angaaende Bladet, Prytz tillige selv at have skrevet Artikler til dette.

Endvidere var i Sagen anholdt to andre Personer, der i Mellemtiden atter er blevet løsladt.

Eftersøgning af Professor Fog og Redaktør Küllerich

Den iværksatte Undersøgelse har yderligere godtgjort, at Professor Mogens Fog og Redaktør Ole Küllerich paa betydende Maade har deltaget i

„Frit Danmark“s illegale Arbejde og i intim Forbindelse med Danmarks illegale kommunistiske Parti har fremmet „Frit Danmark“s Formaal. Professor Mogens Fog og Redaktør Ole Küllerich har ved at flygte unddraget sig Ansvar.

For Oplysninger, der kan føre til Paagribelsen af de to sidstnævnte Personer, udsættes en Belønning paa 5000 Kr. for hver. Meddelelse kan gives til Statsadvokaten for særlige Anliggender paa Politigaarden eller til nærmeste Politimyndighed.

Professor Mogens Ludolf Fog, født

Professor Mogens Fog og Redaktør Ole Küllerich.

paa Frederiksberg den 9/6 1904, signaliseres saaledes:

Ca. 173 cm høj, slank, markeret Ansigt, sort Haar, iført graameleret Jakkesæt, sort Overfrakke, grønt, blød Hat, brune Handsker, svære brune Sko.

Redaktør Ole Gerhard Küllerich Svendsen, født i København 10/6 1907, signaliseres saaledes:

175—178 cm høj, alm. Bygning, glat lyst Haar med Skilning, iført brunt, svært Tweed-Jakkesæt, blød Hat.

København, den 1. Februar 1943.

1. Efterlysning af Mogens Fog og Ole Küllerich den 1. februar 1943. Bragt i Politiken den 2. februar 1943.
Foto: Det kongelige Bibliotek.

blevet stjålet sprængstof. Den 20. februar 1943 offentliggjorde aviserne en efterlysning med billeder af de formodede hovedmænd, fem i alt. Den samlede dusør for oplysninger, der kunne føre til deres pågribelse, var 25.000 kr. Efterlysningen førte ikke alene til et par anholdelser, men også til den første dødsdom, som dog ikke blev eksekveret. Hvem der fik de 25.000 kr., er uvist.⁵ Blandt de efterlyste fra denne lovløshedens periode var også en af grundlæggerne af sabotageorganisationen BOPA, kommunisten, skibsværftsarbej-

der Eigil Larsen. Han forsøgte at ændre sit ansigt ved politiets fotografering, så det portræt, alle kunne stifte bekendtskab med ved efterlysningen i april 1943, var lidet pynteligt.⁶ Han levede i tiden før august 1943 op til befolkningsflertallets forestillinger om en kommunist og eftersøgt terrorist, der deltog i kriminel undergrundsaktivitet. Når politiet havde et foto af manden, skyldes det naturligvis, at man tidligere havde haft fat i ham. Han havde siddet inde-spærret i Horserød som kommunist og havde haft den frækhed at undvige gen-

2. Efterlysning af
Eigil Larsen.
Foto: Det kongelige
Bibliotek.

Efterlysning.

Eigil Peter Theodor Larsen (Kbhvn., 2°/3 03), Skibsværftsarbejder, ca. 185 cm høj, kraftigt bygget, mørkeblondt Haar, graasprængt ved Tindingerne, høj Pande, stort Ansigt, fremskudt Hageparti, udstaaende Kindben, tykke Læber, foran i Munden 2 forlorne Tænder, under et Ophold i Esbjerg i Marts 1943 var han iført foradet sort Overtrække med glat Ryg og mørk, blød Hat eller Støbtøje, der muligt var omsyet af Jernbaneuniform e. l., samt graalig Sixpence, eftersoges siglet for Sabotage og **skal anholdes.**

Larsen, der er efterlyst med Anh.besl. i D.P.E. 133, 262 og 263 42, var interneret for kommunistisk Virksomhed, men undveg Natten mellem den 10' og 11°/6 42 fra Statens Lejr i Horserød. Han sigtes for at være Gerningsmand til Jernbaneattentaterne ved Espergærde den 1°/5 og 6°/11 42 og sigtes for at have anstillet Jernbaneattentaterne ved Esbjerg den 11' og 26°/8 43; endvidere kan han mulig sigtes for Jernbaneattentaterne ved Odense den 29°/1, 16° 2 og 24°/8 43.

Det menes, at han for Tiden færdes paa Fyn og i Jylland, og det henstilles, at han bliver eftersøgt saa energisk som muligt.

For Oplysninger, der kan føre til Anholdelse af paagældende, udloves **en Dusør paa indtil 5000 Kr.**, som fordeles efter Justitsministeriets nærmere Bestemmelse.

Statsadvokaten for særlige Anliggender, den 6' April 1943.

Troels Hoff.

nem en tunnel, han selv havde gravet. »Skal anholdes« var udhævet i efterlysningen. Eigil Larsen var en farlig mand for samarbejdspolitikken. Hans hovede ville myndighederne give lige så meget for som Fogs, Kiilerichs og »sprængstoftyvenes«, hvilket siger noget om hans betydning. I hans tilfælde førte efterlysningen ikke til noget, selv om der altså var et billede af ham (ill. 2).⁷

»Efterlysningsfotografierne« er aldrig rigtigt blevet andet end forbilleder, selv

om de er mere autentiske end de senere »frihedskæmperbilleder«. Der klæber nemlig den ubehagelighed ved en række af disse efterlysningsportrætter, at de gør opmærksom på de danske myndigheders rolle som frihedskæmperefølgere indtil 29. august 1943. De udlovede dusører understreger tilmed opfordringen til stikkeri over for medborgere. Stikker var noget af det værste, man kunne blive beskydt for. De var ikke kun menneskelige udskud, men havde

også modstandsbevægelsens kugler og en kiste som udsigt. Adskillige hundrede stikkere blev aflivet i de sidste krigsår for at stoppe meddelervirksomheden, hvilket i høj grad har været bekendt i offentligheden. Efterlysningsbillederne har ikke kunnet gøres fri af deres oprindelige funktion. Dermed har de ikke været brugbare. Det hører til de absolutte undtagelser, når de medtages i værker om besættelsen og modstandskampen. Den meget udbredte *Besættelsens Hvem Hvad Hvor* kommer uden om det ved at vise en side af et internt tysk »forbryderalbum« med danske eftersøgte.⁸ Så er de danske myndigheders og lovlydige borgeres rolle før 29. august 1943 ude af billedet.

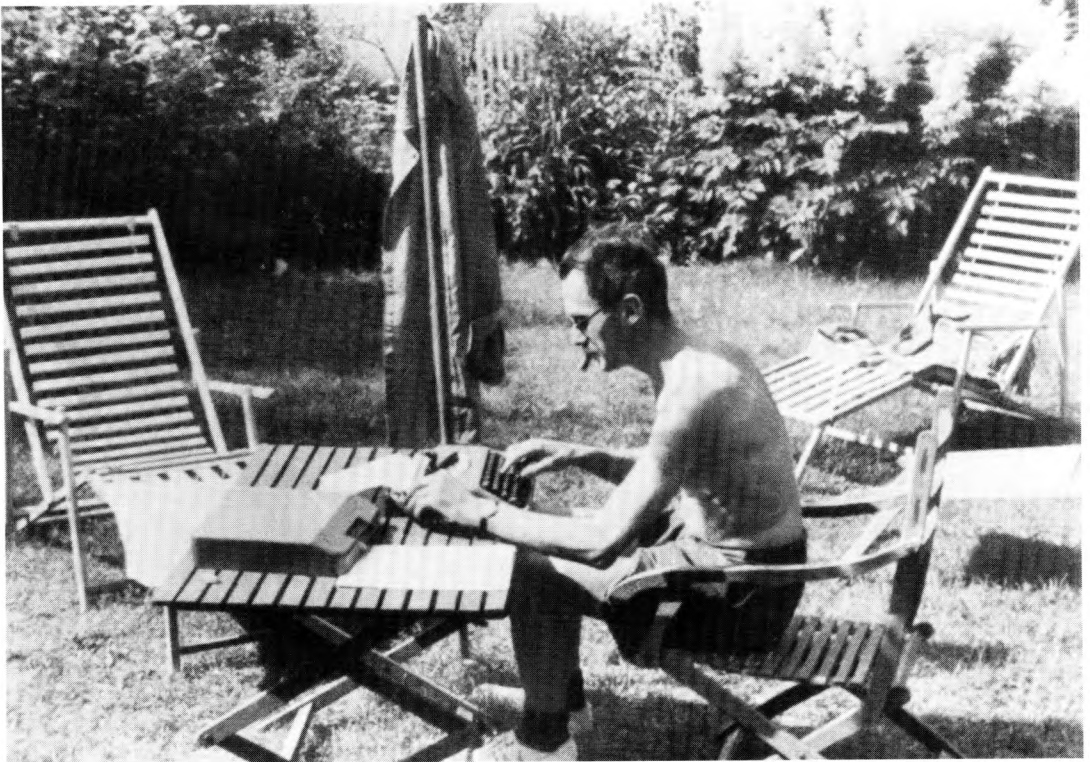
Fra 29. august 1943 – vendepunktet – blev det lidt lettere med holdningerne end med billederne. Tyskerne overtog sabotagebekæmpelsen, det ulovlige arbejde blev illegalt, terroristerne blev efterhånden for befolkningsflertallet til frihedskæmpere. Billederne af dem måtte dog stadig stort set fattes. Gestapo og dets danske håndlangere var en endnu større trussel, end de danske myndigheder havde været. I stedet for mennesker blev sønderbombede og ødelagte bygninger, afsporede tog og meddelelser om arrestationer og henrettelser af ukendte danske de »før billeder«, offentligheden blev bekendt med. De illegale blade kunne på det punkt som regel ikke gå længere end den legale presse. I en del tilfælde gav de dog identitet og eftermæle til nogle af de mennesker, som var blevet henrettet af tyskerne, hvor den legale presse havde mundkurv på. Stærkest virkede (og virker) det indirekte billede, som blev givet gennem gengivelse af afskedsbreve fra henrettede danskere. Det gav både samtiden og eftertiden et dybt indtryk af nogle mennesker i deres livs sværeste øjeblik, hvor de skulle tage afsked med livet og dem, de havde kær. Store ord fra almindelige mennesker i det sidste

øjeblik.⁹ De sidste afskedsbreve gav og giver et autentisk billede uden billeder.

Lige så autentiske er fotografierne i de legitimationspapirer, alle skulle være i besiddelse af fra 1. august 1944. Deres største kvalitet er, at de er samtidige, men hvem vil ikke hellere se et foto af frihedskæmperen fra tiden, hvor han var aktiv og måske forklædt, i stedet for et senere opstillingsbillede? Svaret synes let nu, men var det ikke i de første efterkrigsår. Først med nogen forsinkelse vandt de autentiske portrætter frem på bekostning af de usamtidige optagelser.¹⁰

De billeder, som blev taget af mennesker involveret i modstandsarbejdet, kunne ikke viderebringes til offentligheden. Det har næppe heller været mange.¹¹ Sikkerhedsrisikoen var for stor. Ét foto fra den farlige tid har dog senere fæstnet sig på min nethinde: Mogens Fog siddende udendørs i en have i Skovlunde under folkestrejken i København i sommeren 1944. Let forklædt. Det er varmt, han sidder med bar overkrop bøjet over skrivemaskinen i færd med at skrive udkast til en af Frihedsrådets proklamationer i en vigtig fase af kampen, hvor der blev prøvet kræfter med både de gamle politikere og besættelsesmagten.¹² Han er et billede på den åndelige modstand, som var en forudsætning for den væbnede kamp. Han repræsenterer i det billede både de mange, der skrev, producerede og distribuerede de illegale tryksager landet over, og de få, som tog sig af sabotagen. Det er civilisten, der fandt det nødvendigt at gøre modstand mod nazismen, hvor regeringen og militæret havde valgt at give efter – til landets bedste. Modstandskampen var i sin vigtigste fase civilisternes kamp; officerer, politifolk og nogle samarbejdspolitikere kom til, da stemningen var vendt (ill. 3).

Det sidste krigsår bragte mange ind i illegale »ventegrupper«. Militært organiserede grupper, der, som navnet an-

3. Mogens Fog ved skrivemaskinen i sommeren 1944.
Foto: Det kongelige Bibliotek.

giver, skulle vente på opgørets time og først træde i funktion, hvis tyskerne til allersidst ikke ville overgive sig. Deres opgaver lå efter befrielsen. Der var en voldsom tilgang til disse ventegrupper i besættelsens sidste måneder. I maj 1945 udgjorde de mindst to trediedele af modstandsbevægelsen.¹³ De mange i ventegrupper og de færre aktive, heraf nu relativt få fra tiden før august 1943, gik ind til den samme befrielse, fik det samme armbind. Der blev næppe differentieret i offentligheden, da det glade budskab lød. Der var måske alligevel forskelle.

Efter befrielsen og under
retsopgøret:

»Frihedskæmperbilleder«

Da befrielsesbudskabet den 4. maj om aftenen havde lydt over radioen, gjorde modstandsbevægelsens arrestationsgrupper sig klar til at internere et stort antal danske i løbet af de følgende dage. Ventegrupperne kom i aktion. Arrestationslisterne lå klar ud over landet. Samtidig kunne forlæggere og redaktører skride til færdiggørelsen af de bogværker, som havde været forberedt i det skjulte i krigens sidste år og blot afventede det endelige tyske nederlag. Endelig var der avis- og ugepressen, som fik travlt med både at opfange befrielsen og prøve at indhente noget af

det forsømte fra de seneste år. Der var et kapløb om de gode historier og de bedste billeder. Store oplag ventede dem, der kunne slå igennem med tryksager om den modstandskamp, som havde været ført af anonyme personer. De skulle frem i lyset nu. Det blev gjort til et folkekrav at få navne og ansigter på heltene såvel som på skurkene. Nu skulle alt for en dag i den fri presses og meningsdannelses navn. Nogle af heltene ville gerne stille op, mens andre af mere eller mindre idealistiske grunde foretrak anonymiteten.¹⁴

Der stod man så med mange gode og dramatiske historier, tillige var der et væld af fotos af ruiner og ødelagte skinner, men hvor blev menneskene af? Der dukkede ikke pludseligt de billedkilder frem, som havde været udtørret i de foregående år. På redaktioner og forlag måtte man selv i gang for at tilfreds-

stille befolkningens nysgerrighed og gøre produkterne salgbare. Konkurrencen var hård.

Lettest gik det med Frihedsrådet, hvis medlemmer alle straks blev kendte og fotograferet ved talrige lejligheder. Der kom en særskilt bog om dem med portrætter endnu samme efterår. Imidlertid var der ikke fotos fra de illegale møder og mødesteder under besættelsen, heller ikke af den arresterede Mogens Fog eller bare noget, der lignede autentiske billeder fra dengang, der kunne publiceres.¹⁵ Medlemmerne lod sig heller ikke udklæde, når bortses fra frihedskæmperarmbindet, som de bar enkelte gange. De blev ved med at optræde som de civilister, de hele tiden havde været og fortsat ville være.

I deres hunger efter billeder tog massemedierne tilflugt til en række kunstgreb for at sikre sig frihedskæmperbil-

4. Frihedskæmpere med pige ved Charlottenborg.
Foto: Det kongelige Bibliotek.

leder. Fotograferne blev sendt på gaden for at fotografere modstandsfolk i aktion under arrestationerne og på opsamlings- og interneringsstederne. Der synes at have været en vis velvilje med hensyn til at stille op i frihedskæmpermundering og rette maskinpistoler mod de udskud, der var anholdt og interneret i majdagene. Udskuddene blev vist med hænderne på eller højt over hovedet for at understrege rollefordelingen. Hvem der nu havde magten, og hvem der skulle ydmyges. Turen til lastvognen gennem den ophidsede menneskemængde og siden bortkørslen på åben lastvogn var yndede motiver. Der foreligger sådanne frihedskæmperbilleder fra næsten hele landet. I særligt grelle tilfælde blev de anholdte forsynet med skiltning og påskrift eller hagekors, der fortalte hvilke typer, det drejede sig om (ill. 4).¹⁶ Det fortæller også lidt om, hvilke mennesker, der var med til at foretage anholdelserne. Unge mænd, der næppe helt havde forstået, at frihedskampen bl.a. rettede sig mod den slags adfærd og metoder over for andre mennesker. Det var nazister og fascister, som hængte deres ofre ud med skilte og jødestjerner, ikke demokratiets forkæmpere, der blot havde erstatet ordet »jøde« med »stikker« eller »nazist«. Måske skal befrielsessommerens tilfælde af overgreb og magtmisbrug ses som et udtryk for, at modstandsbevægelsen til sidst havde fået elementer ind i sine rækker – i ventegrupperne? – som nok var blevet skolet i våbenbrug, men ikke helt i demokratisk adfærd.

Ydmygelsesbillederne fra arrestationsaktionerne gik ufrivilligt hen og blev alt andet end positive udtryk for frihedskampen. Disse frihedskæmperbilleder kom til at signalere hævnfølelse med ydmygelsen sat i system. Krav om brud på almindelige retsprincipper for at få ordnet sikkert skyldige, men endnu ikke dømt eller forlæddigt slupne, ligger i klar forlængelse heraf. Det gør også de alvorlige tilfælde af

selvtægt og frihedskæmperdemonstrationerne, som der var en del af i befrielsessommeren. De fandt sted adskillige gange og forskellige steder, når man fandt domme for milde eller udrensningen for lemfældig.¹⁷ Sært nok er frihedskæmperdemonstrationerne tilsyneladende ikke sluppet gennem historiens nåleøje, så billeder fra dem er ikke kommet ind i den kollektive historiske bevidsthed. Måske var fotograferne bare ikke til stede, eller redaktører og forlæggere har ikke senere fundet, at de solgte et budskab? Fra massemedierne gled kun ydmygelsesbillederne ind i store dele af litteraturen, såvel den samtidige som den senere. De må appellere til noget.

Der kom andre billeder fra de talrige befrielsesfester, hvor modstandsfolk paraderede, og modstandsledere talte. Blandt de mange paraderende var både afdelinger fra BOPA i rigtige militæruniformer påsyet »BOPA«¹⁸ og uniformerede politifolk. BOPA viste sine »hærenheder«, man var rigtige *partisaner*, og politiet demonstrerede, at det havde været med på den rigtige side. Uniformeret undergrundsarbejde hørte til undtagelsen, men når det mere gjaldt om at signalere bypartisan eller politimand end modstandsmand, måtte uniformen på. Det giver en bestemt type frihedskæmperbilleder og måske lidt uorden i billeddannelsen: Betjente i uniform var indtil 29. august 1943 en fare for »terroristerne«, og det var først rigtigt efter 19. september 1944, da politiet blev taget af besættelsesmagten, at mange betjente kom ind i det illegale arbejde. Det arbejde gjorde de uden uniform! Tilsvarende optrådte BOPA's »partisaner« ikke uniformerede under besættelsen, heller ikke under de helt store aktioner, hvor snesevis af mand var med. Derimod var der efter befrielsen hos nogle en vis trang til at militarisere modstandskampen, selv om den ikke havde været rettet direkte mod den tyske værnemagt. Derfor skulle de

5. Hugo Horwitz
(t.v.).
Foto: Det kongelige
Bibliotek.

kæmpende civilister gerne gøres til partisaner som i Jugoslavien eller Grækenland. Egentlig behøver deres indsats ikke den slags billeddannelse.¹⁹ Det er klart, at i åben kamp ville let bevæbnede danske civilister trække det korteste strå over for besættelsesmagten.

Modstandskammerater stillede op landet over, og der blev taget gruppebilleder. De glade stunder skulle foreviges. Nogle opstillingsbilleder er ganske pudsig, f. eks. den forsyningsgruppe fra

Horsens, som placerede sig foran de to biler, der havde kørt »godset« hjem, men også fik spændt en faldskærm ud over sig til lejligheden!²⁰ For eftertiden giver de kun en svag forståelse af den glæde og lettelse, disse mange mennesker følte, men man er ikke i tvivl om, at der endnu var drenge gemt i de unge mænd. Hos mig trænger især et af disse glædebilleder sig frem i bevidstheden. Det er af den unge modstandsmand Hugo Horwitz med kammeraten Johnny, der i

6. Frihedskæmpere ved erobret naziflag.
Foto: Det kongelige Bibliotek.

majdagene blev fotograferet i engelsk uniform skulder ved skulder, smilende af umiddelbar, uforstilt glæde.²¹ De skulle danne vagt i Special Forces' hovedkvarter i København. Der var altså en særlig grund til uniformeringen. Måske virker billedet så positivt, fordi Horwitzs ledsagende erindringer efterlader indtrykket af en meget sympatisk mand (ill. 5).

Det billede kan tages som et grelt

modstykke til det banale opstillingsfoto, hvor to frihedskæmpere fra Korps Aagesen iført den gængse mundering for perioden, herunder langskaftede støvler, mellem nogle boligblokke har kørt en motorcykel ind over et erobret naziflag fra krydseren »Nürnberg«.²² Nazismen har de ganske vist under både motordæk og støvlehæl, men som frihedskæmperbillede er det udtryk for den spekulation (hvis ikke også inflation),

7. Forsideillustration til *Danmarks Frihedskamp*. Foto: Det kongelige Bibliotek.

der straks gik i begrebet frihedskæmper (ill. 6). Frihedskampen havde været civilisternes oprør, og alligevel skulle de i majdagene 1945 absolut militariseres. Armbindet var tilsyneladende ikke nok for offentligheden, i hvert fald ikke hvis der skulle komme brugbare »frihedskæmperbilleder« ud af det. Offentligheden ville åbenbart have noget bestemt, og det fik den sandelig. Der skulle mere

til for at signalere modstand, kamp og magt end et armbind. Fra den store verden kunne man i aviserne se de allieredes soldater i uniform og svært bevæbnede. Noget lignende måtte kunne præsteres herhjemme... Måske har nogle af de unge mænd tillige gerne villet klæde sig ud og spille de skrappe drenge?

Et var, at der kunne være farlige modstandere at gøre op med i maj 1945,

og at det krævede en særlig mundering og udrustning af modstandsgrupperne; noget andet, at »udklædning« af frihedskæmpere blev almindeligt. På møder og ved arrangementer optrådte de i cotton-coats, nogle med langskaftede støvler, den uundværlige stålhjelm, maskinpistol, et kraftigt bælte, måske tilmed skråræm og naturligvis frihedskæmperarmbindet, selv om det kom til at syne af vel lidt med de øvrige slagkraftige attributter. Toppunktet af absurditet nåede frihedskæmperudklædningen på omslaget til det meget udbredte *Danmarks Frihedskamp*, som udkom på Forlaget Nutiden i mange hefter allerede fra september 1945. Redaktører var så solide journalister som Ebbe Munck og Børge Outze, men måske er billedet alene udtryk for udgiverens dispositioner. På omslaget af hvert eneste hefte måber den samme meget ungdommelige »frihedskæmper« beskueren i møde udstyret med kort jakke, bælte med to håndgranater, stålhjelm, maskinpistol og armbind. Støvler bærer han muligvis også, men det tillader billedbeskæringen os ikke at afgøre (ill. 7).

Var det sådan en størrelse, man kunne møde ved nattetid i gang med at trykke illegale blade eller i færd med at forøve sabotage under besættelsen? Svaret er givet. Naturligvis ikke, men en almindelig civilist, der ikke var til at skille ud fra mængden, ville næppe sælge i 24 hefter eller mere. Der skulle noget mere slagkraftigt til, og endnu et frihedskæmperbillede var blevet til, som fiktion og uden nogen mening i forhold til realiteterne. Modstandsfolkernes kroniske våbenmangel i besættelsestiden, herunder specielt manglen på maskinpistoler, modsvares af den svære bevæbning, de udstyres med efter 5. maj på fotos som dette og talrige andre. Heldigvis er det nævnte værk i øvrigt overvejende mere ædrueligt i sin billeddækning, end omslaget lader ane,²³ dvs. der er den påtvungne mangel på billeder af de mennesker, det handlede om,

mens resultatet af deres handlinger i form af bl.a. sabotager kan ses.

De mere eller mindre uniformerede og i hvert fald svært bevæbnede frihedskæmpere dukker op i mange efterkrigsudgivelser. Poul Overgaard Niensens ... *men aldrig kan et Folk forgaa* har et til *Danmarks Frihedskamp* konkurrerende frihedskæmperbillede på omslaget: Den unge mand med maskinpistol sigter på en forskræmt person i forgrunden, som holder armene højt over hovedet. Baggrunden er en bygning i adskillige etager, ødelagt ved sabotage, må vi gå ud fra (ill. 8). Bogen nåede mindst 11. oplag og solgte over 50.000 eksemplarer. Med årene er behovet for at fremstille den aktive modstandsmand som sådanne typer taget af. Det er således et frihedskæmperbillede, der er en absolut undtagelse i den videnskabelige litteratur. Dog kunne redaktionen af *Helsingør Kommunes Museers Årbog* i 1981 ikke lade være med på ny at føre typen frem på omslaget, tilmed i farve, på et bind, der omhandler modstandskampen i Helsingør 1940–1945.

Værket *Danmarks Frihedskamp* kan tjene som eksempel på en anden fremgangsmåde, man greb til for at kompensere for manglen på billeder: Det konstruerede foto. Nogle blev til allerede under besættelsen, men straks i den første befrielsesuge blev det en almindelig måde at dække billedsiden på. I *Billed-Bladet* for 15. maj er der en hel serie af fotos fra et illegalt trykkeri, optaget umiddelbart før 4. maj. I bedste fald bliver det oplyst, at der er tale om rekonstruktioner, men det er ikke altid, og så må man gætte. Nogle af rekonstruktionerne er så primitive, at de let lader sig afsløre. I *Danmarks Frihedskamp* er der side 350 et stort helsides foto af »Modstandsbevægelsens Radiosender paa Nyker Præstegaards Loft«. Man ser en mand på loftet i gang med senderen; han bærer frihedskæmperarmbind! Dermed ryger det meste af autenticiteten, selv om det måske er det rigtige

8. Forsideillustration til Poul Overgaard Nielsens ...men aldrig kan et folk forgaa. Foto: Det kongelige Bibliotek.

loft. Tilsvarende er der fingerede optagelser fra bl.a. illegal bladfremstilling, våbenmodtagelser, hold-ups og jernbanesabotager. Alene det, at der kan herske tvivl om autenticiteten, er med til at svække fotografiernes dokumentariske virkning, og det rammer også de få billeder, som virkeligt er det, de giver sig ud for.

I den makabre ende er der nogle virkeligt hårdtslående konstruerede fotos af torturscener: Piskede mænd, hvor blodet flyder, nøgne mænd med en jern-

kugle på vej mod skridtet, m.m. Disse frihedskæmperbilleder har fået en ret begrænset udbredelse; de fleste har kunnet nøjes med mindre, f.eks. fotos af de anvendte torturredskaber.²⁴ Der cirkulerer også enkelte fotos, der gengiver, hvordan frihedskæmpere ser ud efter at have været ude for tortur. De første af disse fotos fremkom i den illegale presse. Om de alle er, hvad de giver sig ud for, får stå hen.²⁵ Her som langt hen for de øvrige billeders vedkommende gælder det: Skal man vise en hånd, hvor

neglene er ved at blive revet af, eller kan man nøjes med at vise redskabet, hvormed afrivningen foretages? Det sidste kræver større selvstændig billeddannelse end det første. I mange tilfælde også mere baggrundsviden. Groft sagt henvender og appellerer frihedskæmperbillederne med den mest dramatiske effekt sig til dem med færrest forudsætninger; jo større forudsætninger, des større rolle spiller autenticiteten frem for det konstruerede og dramatiserende.

En helt gennemskuelig form for rekonstruktion var brugen af tegninger. De blev tidligt og siden meget brugt i forbindelse med levendegørelse af forholdene i koncentrationslejrene, men fandt også vej til modstandslitteraturen. I Sven Hauerbachs *5. Kolonne. Århussabotørernes modige indsats*, 1945, bruges tegninger bl.a. til at gengive en mindre modig aktion, hvor tysklandsarbejdere blev stoppet, fik bukserne trukket af, hvorpå bukserne med indhold af tegnebøger og penge blev brændt. Våbenedkastninger er også gengivet som tegninger.²⁶ Denne form har ikke vundet større udbredelse, givetvis fordi den ikke virker så stærkt som fotografiet, og mændene på tegningerne forbliver mere anonyme. Tegningerne er på en måde mere ærlige; her kan man aldrig komme uden om, at det er en virkelighedsrekonstruktion.

Hidtil har jeg holdt mig til det enkelte for tiden typiske »frihedskæmperbillede«, og pladsen tillader stort set heller ikke andet, men jeg vil lige strejfe problematikken, der drejer sig om den samlede billeddækning af modstandskampen i det enkelte bogværk. Et eksempel må gøre det, selv om der kan drives mange interessante og sigende sammenlignende studier. I det store samleværk *De fem lange Aar*, redigeret af Johannes Brøndsted og Knud Gedde, er der til slut i tredje og sidste bind et lille selvstændigt afsnit (s. 1496–1529) om modstandsbevægelsen, skrevet af Frode

Jakobsen. Hvis man alene ud fra dette afsnits billeddækning skulle afgøre, hvem der udgjorde modstandsbevægelsen, ville resultatet blive følgende: s. 1505 bilende anonyme sabotører med maskingevær (rekonstruktion?), s. 1507 portræt af kaptajn Højland Christensen i uniform, s. 1509 kommandørkaptajn Lundsteen i uniform, s. 1523 portræt af oberstløjtnant Vagn Bennike i uniform, s. 1529 to frihedskæmpere i fuld mundering træder på naziflag (det tidligere omtalte foto med medlemmer fra gruppe Aagesen). Dette kan bare tages som udtryk for fantasiløs billedredaktion, dårligt håndværk slet og ret. Det kan også betragtes ud fra sin tendens: Den fremtrædende rolle, der gennem billedvalget tillægges officerer, og som understreges gennem deres uniformering. Den giver øget autoritet. Den bekendte »modstandsgeneral« Vagn Bennike optrådte af gode grunde ikke i uniform, da han medvirkede i modstandsarbejdet; tværtimod er det de implicerede civile modstandsfolks opfattelse, at han var gået så dybt under jorden, at han ville få en høj kinesisk orden for at have været en større trussel mod japanerne end tyskerne (Flemming Juncker).²⁷ Billeddækningen er i bedste fald stærkt misvisende, i værste fald direkte historieforfalskning i overspilningen af officerernes rolle på bekostning af civilisternes.

Var der mere realistiske frihedskæmperbilleder fra befrielsesperioden? Der var mange, rigtig mange, men de har det til fælles, at de ikke kun udtrykker glæde og sorgløshed. Frihedskæmpere kom hjem syge og nedbrudte på sjæl og legeme fra ophold i tyske fængsler og koncentrationslejre. Der er nok »de hvide busser«, som optræder en del steder, men mændene i busserne ser vi sjældent tæt på.²⁸ De får lov til at forblive anonyme med deres lidelser. Fra busserne og sygesengene kom disse frihedskæmpere hjem til anonymiteten for i mange tilfælde at slås med sygdom og

9. Ryvangens pæle.
Foto: Det kongelige Bibliotek.

sjælelige forstyrrelser resten af livet. Uden for »frihedskæmperbilledernes« søgelys. De var dog i live, mens de, som kom hjem i kister, nok kort optrådte i massemedierne før derefter at glide ud i ubemærketheden.²⁹ Der skal noget særligt til, hvis fotos af kister, selv med helte, skal vække varigere interesse.

Så var der dem, som blev fundet i de anonyme grave, hvor tyskerne havde ladet dem begrave efter henrettelsen. Stive, navnløse og jordede kroppe, i bedste fald med en seddel i en flaske, som fortalte, at dette var den og den. Disse fotos er skrap kost, realistiske, samtidige frihedskæmperbilleder for perioden. De levede kun kort i massemedierne og fandt ikke videre cirkulation i bogværkerne.³⁰ Måske var det alligevel at gå for tæt på. Det var nok med bille-

derne fra de store fælles genbegravelser, men heller ikke dem har der været et videre genbrug af.³¹ Mindre (i billedmæssig forstand) kunne gøre det, så det alligevel virkede – og virker – lige så stærkt. Jeg tænker på pælene på henrettelsespladsen i Ryvangen. Når beskueren har den nødvendige baggrundsviden, siger disse tre uanselige og afrakkede pæle alt. Alligevel kan det godt overraske lidt, at pælene som symbol ikke er kommet endnu mere omkring i litteraturen, selv om de ikke er overset.³² Pælene er i sig selv anonyme og ligegyldige, men der knytter sig så mange frihedskæmperbilleder, levende, aktive mennesker til de pæle, at det turde være mere end tilstrækkeligt. Atter et eksempel på et rigtigt frihedskæmperbillede uden synlige friheds-

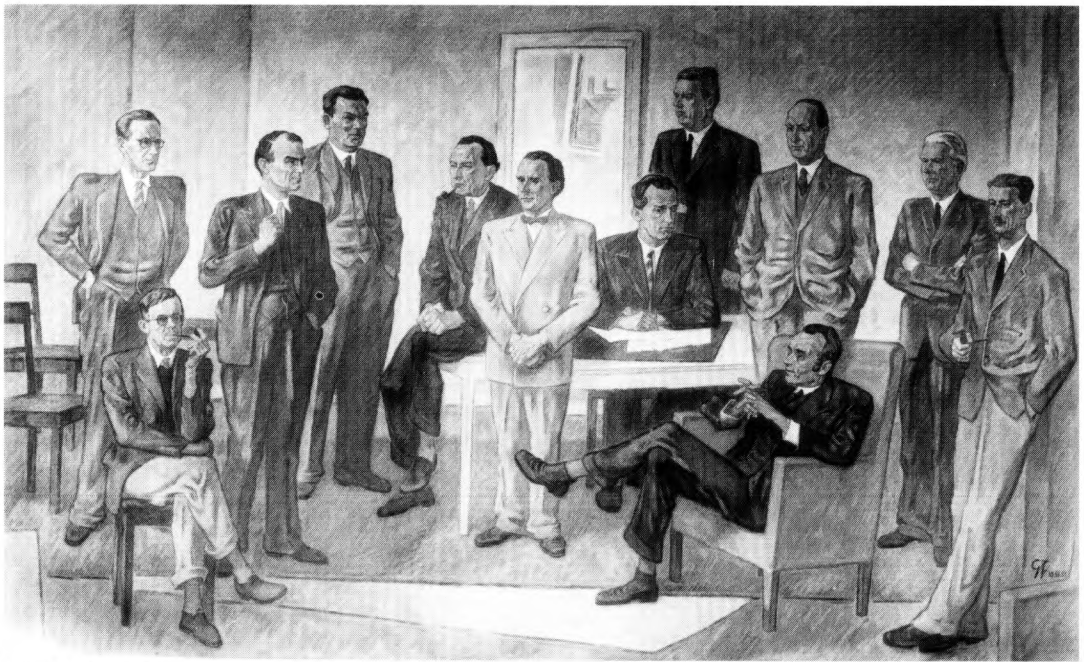
kæmpere, og alligevel et stærkt symbol omfattende alle dem, som faldt i kampen (ill. 9).

Eftertiden: Monumenter og veteranbilleder

Frihedsbevægelsen satte sig selv i scene første gang i sommeren 1945, da der blev lavet en stor udstilling i Frimurerlogen »Det kæmpende Danmark«. I dag giver kun den tilhørende katalog et godt indtryk af, at der ikke blev sparet på nationalrykken. Der var blevet ført en fælles kamp på tværs af politiske og sociale skel, som Børge Houmann formulerede det. Udstillingen var også et udtryk for, at modstandskampen og frihedskæmperne skulle til at være historie. Det er svært at blive historie. Drejer det sig om afgørende eller intense faser i ens liv, har man det med at hænge ved dem. Således også for mange frihedskæmpere. De organiserede sig i klubber og foreninger, udgav tidsskrifter og bro-

churer og fandt sammen om dyrkelsen af den fælles fortid. De ville have indsatsen husket til gavn for ungdommen og eftertiden. Omverdenen og myndighederne var enige med dem. Den *heroisering*, der var begyndt bl.a. i den illegale presse, mens kampen endnu stod på, blev videreført i massemedierne, ikke mindst på film og i skønlitteraturen.

Derfor begyndte også *monumentaliseringen* af frihedskampen og dens aktive. Frihedsrådets medlemmer blev malet på et stort lærred på en måde, der kan lede tanken hen på renæssancens freskoudsmykninger (ill. 10).³³ Mindeplader, mindesten, buste og frihedskampsmonumenter er nu spredt ud over det ganske land. Formerne spænder fra det primitive og helt enkle til det svulstige og fortænkte. Størst og mest imponant er mindelunden i Ryvangen, åbnet 29. august 1945. Mindesmærkerne for de faldne er meget naturligt i flertal. En ikke ringe del af monumenterne har den nøgne mand som bærende

10. Maleri af Danmarks Frihedsråd. Georg Jacobsen.
Foto: Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, Hillerød.

11. *Frit Danmark*: Uheldige forslag til frihedskæmper-monumenter.
Foto: Det kongelige Bibliotek.

element, hvilket langt er at foretrække for uniformerede og bevæbnede krigere. Redaktionen af *Frit Danmark* prøvede at mane til at undgå de værste monumentale udskejelser m.h.t. frihedskæmperbilleder. Den opfordrede i efteråret 1945 til dannelsen af en kunstnerisk komite til at vejlede i spørgsmålet og trykte eksempler på det, der burde undgås (ill. 11).³⁴ Stort set synes den bestræbelse at være lykkedes, hvad enten komiteen blev en realitet eller ej. Over-

førslen af majdagernes frihedskæmperopfattelse til mindeplader, buste og monumenter har ikke så ofte fundet sted. Det krigeriske heltebillede heller ikke, men alene i David-Goliath-symbolikken er der tilstrækkeligt stof til kunstnerisk at overskrue det dramatiske og drabelige, som professor Utzon Frank gør det på monumentet på 4. Maj-Kollegiet i Ålborg (ill. 12).³⁵

Derpå fulgte *musealiseringen*, frihedskæmperne skulle på museum, og det er de kommet. Først i lokaler på Nationalmuseet, siden fra 1957 i egen bygning, kendt som »Frihedsmuseet« (Museet for Danmarks Frihedskamp 1940–1945), og derpå yderligere en række specialmuseer og samlinger.³⁶ I disse museer og samlinger kan bestemte frihedskæmperbilleder og -opfattelser følges. Der kan aldrig blive ét frihedskæmperbillede, men derfor er de ikke alle lige gode i forhold til den virkelighed, de forholder sig til. Foran Frihedsmuseet i Churchillparken står som trækplaster en hjemmebygget frihedskæmperkampvogn, »Panzerbil V 3«. Stærkt tiltrækkende for de fleste skolebørn. Der fandtes i løbet af besættelsestiden kun den ene af slagsen i hele landet, og den blev først taget i anvendelse efter 4. maj 1945, da bl.a. Lorentzen-banden skulle arresteres i Asserbo.³⁷ Alligevel kan den stå som et symbol for selve modstandskampen. Den er et eksempel på, at det helt undtagelsesvis og under besættelsen totalt betydningsløse gøres til en del af en anden historie, end den egentlig er. Som »frihedskæmperbillederne« fra befrielsen i øvrigt har V 3 meget lidt med den forudgående frihedskamp at gøre.

I takt med den fremadskridende monumentalisering og musealisering er den anonymisering, som endnu prægede kredse i modstandsbevægelsen i den første efterkrigstid, blevet ophævet. Det var ikke usædvanligt, at frihedskæmpere beholdt deres dæknavne i de første efterkrigstidsudgivelser, og der er

eksempler på, at forlæggere er blevet forfulgt for at have ophævet anonymiteten.³⁸ Endnu i 1954, da Det kongelige Bibliotek udsendte *Besættelsestidens illegale blade og bøger 1940–1945*, forblev bladgrupperne efter eget ønske anonyme. Oplysninger til bibliografien var overhovedet kun givet under den forudsætning. Det fremgår af de til grundliggende spørgeskemaer. Til gengæld blev mange af dem, der var faldet under det illegale arbejde, udtrykkeligt nævnt.

Uden at ville datere omsvinget præcist, må anonymiseringen vist gradvis været ophævet i løbet af 1950'erne. Publiceringen af Jørgen Hæstrups bøger

med den første videnskabelige fremstilling af modstandsbevægelsen og den store opmærksomhed, der blev disse værker til del, kan have spillet ind.³⁹ Nogle frihedskæmpere ville have andel i den ære og status, der lå i at være en af dem, som havde været aktivt med. Medlemslister og tilgangsfortegnelser blev en bestanddel af det trykte stof i veteranbladene. Efterlysninger af gamle kammerater og oplysninger om tidligere illegale grupper ligeledes. De trådte mere og mere offentligt frem som *veteraner* gennem deres foreninger og blade, og de begyndte at optræde som pressionsgruppe og opinionsdannere i

12. »David og Goliath«. Professor Utzon Frank.
Foto: Det kongelige Bibliotek.

kraft af, at de netop var og er frihedskampens veteraner. I samme åndedrag skal det imidlertid med, at der var mange andre, som var aktive under besættelsen, der aldrig siden lod høre fra sig eller alene i baggrunden arbejdede for at lindre de mén, andre havde fået. Før som efter befrielsen var »frihedskæmperen« ikke en entydig størrelse, lige så lidt som modstandsbevægelsen i øvrigt. Billedet kan derfor heller ikke blive det.

Hermed er jeg fremme ved det sidste frihedskæmperbillede, det stadig aktuelle. De aldrende modstandsfolk, som træder frem og siger til eller fra, når der bliver publiceret historiske undersøgelser om en tid og forhold, som de selv har levet med i eller været en del af. *Historiseringen* af frihedskæmperne er den del af eftertiden, som er gået mindst stille af. Kredse i både den samtidige generation og de yngre generationer har stillet sig dette spørgsmål om modstandskampen: Hvordan var det egentlig? Den første, der rigtigt kom til at mærke frihedskæmperindsigelser, var lektor Aage Trommer, da han i 1971 pillede ved betydningen af jernbanesabotagen.⁴⁰ Siden har andre doktorander og historikere måttet stille op til overhøring eller skældud, når tidligere frihedskæmpere mente, at det ikke var den sande og rigtige historie, de skrev. Frihedskæmperen som *historieforvalter*, ikke kun som kilde for historikerne, har vi forlængst fået et billede af ved siden af de billeder, der var opstået i forvejen. Det er kun rigtigt og vigtigt, at veteranerne deltager i den historiske debat, men aktiv medvirken i modstandskampen giver ikke automatisk sandhedsmonopol endsige krav på særlig hensyntagen, hverken når det gælder tiden 1940–1945, eller i spørgsmål om dagens samfund. Det må være vilkårene. Et varigt resultat af frihedskampen er bl.a. almindelige og lige demokratiske rettigheder til alle. Friheds-

kampens veteraner har endnu ikke fået status som hverken kongehuset eller Folkekirken og andre trossamfund, men det kan måske komme?

Noter:

1. Den omfattende produktion af frihedskæmperbilleder i filmen og skønlitteraturen ligger uden for dette essays sigte.
2. Se senest Klaus Ribbjerg: *Karakterbogen. Af et virrehoveds notater*, 1992, s. 43.
3. Kurt Jakobsen: *Aksel Larsen. En biografi*, 1993, bringer et foto af Aksel Larsen, hvor han optræder forklædt som illegal, og fra hans arrestation i november 1942 foreligger politiets fotos af ham offentliggjort (Carl Madsen: *Vi skrev loven*, 1969, ved s. 129).
4. Axel Kjerulf: *Livet i Danmark 1937–1947*, 1, 1947, s. 337; Ebbe Munck/Børge Outze: *Danmarks Frihedskamp, 1945–1949*, 2, s. 607f.; Børge Outze: *Danmark under den anden verdenskrig, 1964–1968*, 4, s. 116–117. Undtagelsen var *Kristeligt Dagblad*.
5. Outze: *Danmark* (se note 4), 4, s. 118; Leif Larsen: *Borgerlige partisaner*, 1982, ved s. 160; Hans Kirchhoff: *Tilpasning – protest eller modstand*, 1985, s. 61.
6. Larsen: *Borgerlige partisaner* (se note 5), ved s. 160.
7. Sidenhen er betydningen af politiets efterlysninger og udlovning af dusører af nogle blevet søgt bagatelliseret i den nationale konsensus' ånd, hvilket imidlertid ikke anfægter pointen her.
8. *Besættelsens Hvem Hvad Hvor*, 1965, s. 331 (3. udg. 1979, s. 223).
9. Efter befrielsen fremkom et udvalg: *De sidste Timer. Afskedsbreve fra henrettede danske Patrioter*, 1946.
10. Tage Fischer Holst: *Gør hvad du ikke tør*, 1965, ved s. 32; Per Eilstrup og Lars Lindeberg: *De så det ske under besættelsen*, 2, 1969, s. 203; Niels Aage Nielsen: *Mellem jyske modstandsfolk 1941–1945*, 1980, ved s. 63; Børge Houmann: *Kommunist under besættelsen*, 1990 (omslaget).
11. Nogle få bringes hos bl.a. Børge Brandt og Kaj Christiansen: *Sabotage*, 1945, men personerne kan ikke identificeres, og det er svært at afgøre, om det er autentiske fotos eller rekonstruktioner.
12. Flemming Bergsøe: *Det underlige Aar*, 1945, ved s. 77; Eilstrup og Lindeberg: *De så det ske* (se note 10), 2, s. 182; Mogens Fog: *Efterskrift 1904–1945*, 1976, s. 191;

- En bog om Mogens Fog*, red. Elias Bredsdorff, 1991, ved s. 144.
13. Nærmere om talstørrelserne hos Aage Trommer i *Besættelsens Hvem Hvad Hvor* 3. udg. 1979, opslaget om modstandsbevægelsen.
 14. Deltagelse i sabotage kunne føre til krav om erstatning, ligesom personer der fejlagtigt var udhængt i den illegale presse, ad rettens vej søgte oprejsning.
 15. Halfdan Lefevre: *Mændene i Danmarks Frihedsråd*, 1945.
 16. Gengivet hos Ernst Mentze (red.): *5 Aar. Besættelsen i Billeder*, 1945, nr. 411; Ditlev Tamm: *Retsopgøret efter besættelsen*, 1984, s. 172, 175, 372.
 17. Om demonstrationerne, se John T. Lauridsen: *Opgør og udrensning: De danske nazister efter befrielsen i 1945*, *Den jyske Historiker* 71, 1995, s. 71, og der anførte henvisninger.
 18. C. Næsh Henriksen: *Tiden der fulgte*, 1948, s. 44; Gylling Mortensen: *Danske partisaner*, 1955, ved s. 16, 40, 58, hvor partisanopfattelsen er fremtrædende.
 19. BOPA havde vist efter 5. maj opgaver for de allierede, der forklarer uniformens brug på det tidspunkt, men det ændrer ikke ved min pointe m.h.t. ønsket om den militære optræden.
 20. Munck og Outze: *Danmarks Frihedskamp* (se note 4), 2, s. 487.
 21. Hugo Horwitz og Knud Rasmussen: *En sabotørs erindringer*, 1964, ved s. 163.
 22. Gengivet i Munck og Outze: *Danmarks Frihedskamp* (se note 4), 1, s. 53; Johannes Brøndsted og Knud Gedde, red.: *De fem lange Aar* 3, 1948, s. 1529; Kjerulf: *Livet* (se note 4), 2, 1948, s. 512.
 23. Dog bringes det ovennævnte billede med de to frihedskæmpere, motorcyklen og flaget også her (s. 53).
 24. Mentze: *5 Aar* (se note 16), nr. 459–461; Orla Johansen og E. Christoffersen: *Fyn under fem Aars Krig*, 1945, upag.; *Den danske Kamp* 2, 1948, s. 775–777; Outze: *Danmark* (se note 4), 3, s. 105; Eilstrup og Lindeberg: *De så det ske* (se note 10), 2, 1969, s. 159.
 25. Mentze: *5 Aar* (se note 16), nr. 143, 271; Eilstrup og Lindeberg: *De så det ske* (se note 10), 2, 1969, s. 159.
 26. Markus Bjarnason: *Danmark under besættelsen*, 1965, s. 199.
 27. Flemming Juncker: *Men morsomt har det været*, 1983, s. 120.
 28. En undtagelse med et stærkt billede af en anonym underernæret mand er gengivet hos Mentze: *5 Aar* (se note 16), nr. 389.
 29. Næsh Henriksen: *Tiden der fulgte* (se note 18), s. 207–209.
 30. Georg Andresen, red.: *Aarhus under Besættelsen*, 1945, ved s. 288; Johansen og Christoffersen: *Fyn* (se note 24), upag.
 31. Munck og Outze: *Danmarks Frihedskamp* (se note 4), 2, s. 710; Næsh Henriksen: *Tiden der fulgte* (se note 18), s. 253–262.
 32. Bl.a. Mentze: *5 Aar* (se note 16), nr. 433; V. la Cour, red.: *Danmark under Besættelsen* 3, 1947, s. 441; *Den danske Kamp* 2, s. 779; Næsh Henriksen: *Tiden der fulgte* (se note 18), s. 206; Horwitz og Rasmussen: *En sabotørs* (se note 21), s. 151; Bjarnason: *Danmark* (se note 26), s. 228; Bob Ramming: *Øjenvidnet. Sabotørens hverdag*, 1977, s. 70; *Besættelsens Hvem Hvad Hvor*, 3. udg. 1979, s. 137.
 33. Gengivelse i bl.a. Outze: *Danmark* (se note 4), 4, s. 237; Palle Lauring: *Billeder af Danmarks historie*, 1972, s. 242. Jf. Hanne Lopdrup i *Besættelsen 1940–45*. Frederiksborgmuseet 1995, s. 36.
 34. Talrige eksempler er gennem årene afbildet i *Pigtråd* 1946ff. og *VF. Frihedskampens Veteraner* 1959ff.; *Frit Danmark* nr. 8, 1945, s. 3.
 35. *Pigtråd*, nr. 6, juni 1972, forsiden.
 36. Aage Roussell: Museet for Danmarks Frihedskamp 1940–1945; *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1960, s. 65–71.
 37. Munck og Outze: *Danmarks Frihedskamp* (se note 4), 2, s. 472. Hos Næsh Henriksen: *Tiden der fulgte* (se note 18), s. 45, påstås det, at der var flere end dette ene eksemplar.
 38. Et eksempel er Josef Petersen og Bob Jarset: *Holger Danske vaagner*, 1946.
 39. Jørgen Hæstrup: *Kontakt med England 1940–43*, 1954, og *Hemmelig alliance* 1–2, 1959.
 40. Aage Trommer: *Jernbanesabotagen i Danmark under den anden verdenskrig*, 1971.